
UDK 821.163.41/.42(497.6)-32.09 Andrić I.

821.163.4-32.09 Andrić I.

Pregledni članak

Primljen 11. III. 2012.

MARICA GRIGIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

mgrigic@gmail.com

MOTIV STRAHA U KRATKIM PROZAMA U ZBIRCI *DECA*

Mali ljudi koje mi zovemo „deca“, imaju svoje velike bolove i druge patnje koje posle kao mudri i odrasli ljudi zaboravljaju. Upravo gube ih iz vida. A kad bismo mogli da se spustimo natrag u detinjstvo kao u klupu osnovne škole iz koje smo davno izišli, mi bismo ih opet ugledali. Tamo dole, pod tim uglom, ti bolovi i te patnje, žive i dalje i postoje kao svaka stvarnost.

(IVO ANDRIĆ, *Deca*)

Sažetak

Iako nastajale u relativno dugu vremenskom razdoblju od više od dvadeset godina, kratke proze skupljene u zbirci Deca imaju nekoliko dodirnih točaka: osim što ih povezuje djetinjstvo i mladenaštvo glavnih likova, zajednički im je nazivnik, u pojedinim prozama više ili manje transparentno variran, motiv straha. Iako je strah osjećaj koji je prisutan u ljudskome životu gotovo od samoga rođenja, posebnu dimenziju i čestoću psihologijska literatura bilježi u adolescentskoj dobi. Ivo Andrić još jedanput dokazuje da je poman proučavatelj ljudskoga ponašanja i razvoja: iako piscu ni izbliza nije namjera baviti se znanstvenim problemima ovoga osjetljivog razdoblja ljudskoga postojanja, Andrić minucioznošću znanstvenika, kroz prizmu svakodnevnih malih stvari, promatra svoje likove, njihove reakcije te nas još jedanput uspijeva, kako je sâm to jednom istaknuo, „iznenaditi poznatim“. Ovaj će se rad baviti funkcijom motiva straha u kratkim prozama iz zbirke Deca.

Ključne riječi: strah, odrastanje, funkcija motiva straha, pripovijetka, psihologija, Ivo Andrić

1.

„Živeti u strahu, u kajanju, u stalnom strahu od straha, ne moći oka sklopiti i ne moći dušom danuti, i pri svemu tome raditi i smejati se i razgovarati, to znači za ljude kao ja živeti i uspevati među svetom.“¹ Ovo je samo jedan od Andrićevih zapisa posvećen strahu, ali i prilog tezi da je strah osjećaj koji ne samo da postaje gotovo stalnim mjestom čitanja u njegovim djelima nego je riječ i o osjećaju koji je u bitnosti obilježio književnikov život. Gotovo da ne postoji djelo ovoga književnika u kojem ne bismo pronašli motiv straha variran na transparentan ili latentan način.

Slično je i sa zbirkom *Deca*. U svakoj od trinaest pripovijedaka nastalih u više od dvadeset godina moguće je detektirati strah. Za ovu prigodu promišljanje je usmjereno na motiv straha u pripovijetkama „Knjiga“, „Na obali“ te „Aska i vuk“.

Jednodušan je stav stručne psihologijske literature da su strahovi sastavni dio odrastanja svakoga čovjeka. Dječji strahovi opisuju se kao reakcije na percipiranu prijetnju koje uključuju izbjegavanje te prijeteće situacije ili objekta te subjektivni osjećaji nelagode koji su praćeni fiziološkim promjenama. Ako je opasnost prepoznata i vezana za realne, izvanjske objekte i ako osoba zna čega se boji, onda govorimo o strahu. Međutim ako je riječ o opasnosti koja je objektivno nepostojeća, neodređena, ona potiče prvobitna doživljavanja straha od nepoznatoga i javlja se osjećaj očekivanja nepoznate i prijeteće opasnosti. Taj tzv. „slobodno plutajući strah“ unutaršnjeg je podrijetla: nije vezan za određenu situaciju ili objekt, a stručna ga literatura naziva anksioznost.² I upravo ta vrsta straha, koja ne uključuje objektivnu opasnost nego osjećaj neugode, tjeskobe, nemogućnosti normalnoga i očekivanoga funkcioniranja djeteta, odnosno lika, vrsta je straha kojom je Ivo Andrić u najvećem broju slučajeva opskrbio likove u svojim pripovijetkama u zbirci *Deca*.

1 IVO ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, Udruženi izdavači: Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, Mladost – Zagreb, Državna založba Slovenija – Ljubljana, Mislja – Skopje, Pobjeda – Titograd, 1981., str. 24.

2 ANITA VULIĆ-PRTORIĆ, „Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji“, *Suvremena psihologija*, br. 5, Naklada „Slap“, Jastrebarsko, 2002., str. 271. – 272.

2.

Sa osećanjem sličnim strahu počinjem da pišem kratku istoriju jednog dugog i velikog straha. Ovaj strah nema veze sa tako mnogobrojnim i različitim bojaznima i plašnjama koje ispunjavaju ljude u njihovoj borbi za opstanak i utakmicu za imanje, bolji život, položaj, slavu i prvenstvo, na sticanje i uvećanje stečenog. Reč je o drugom strahu, koji – već prema tome kakav je prvi dodir toga deteta s društvom i njegovim zakonima – ili iščezava docnije s godinama, sa umnim razvitkom i pravilnim vaspitanjem ili, naprotiv, ostaje u detetu, raste sa njim zajedno, ispunjava, lomi, satire mu dušu, truje život kao skrivena boljka i teško opterećenje. Reč je o onim sitnim, nevidljivim a sudbonosnim događajima koji često lome duše tih malih ljudi, koje mi zovemo decom, a preko kojih su naši stariji zauzeti svojim brigama, tako olako prelazili ili ih uopće nisu primjećivali.³

Adolescentnu dob, najburnije razdoblje u čovjekovu odrastanju kada je riječ i o tjelesnim i psihičkim promjenama, prate kontroverzni osjećaji koje, slaže se većina psihologa, mlade osobe vrlo teško prolaze bez pomoći i razumijevanja okoline. Što je okolina empatičnija, sklonija prijateljskomu promišljanju pokušaja i pogrješaka tinejdžera, veća je vjerojatnost da će mlada osoba bez posljedica, gradeći samopouzdanje na zdravim osnovama, prevladati to trusno razdoblje.

U pripovijesti „Knjiga“, koja je prvi put objavljena u beogradskome časopisu *Naša književnost* 1946. godine, Andrić prikazuje unutarnju patnju petnaestogodišnjega Ivana Latkovića, koja je samo na prvi pogled rezultat banalnoga događaja: Ivan je sarajevski gimnazijalac koji je u to tamno i sivo mjesto visokih i neprijateljskih kuća, hladnih i nezainteresiranih ljudi, prispio odnekud iz provincije. Materijalna oskudica i neprijateljsko okruženje pridonijeli su da se taj introvertirani dječak još više povuče u svoj svijet u kojem su mu jedini prijatelji knjige. Kako bi naglasio dječakovu usamljenost i u isto vrijeme njegove teškoće da dođe do knjige, Andrić detaljno i pedantno, iz pozicije naoko nezainteresiranoga

---

3 I. ANDRIĆ, „Knjiga“, u: I. ANDRIĆ, *Deca*, Udruženi izdavači: Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, Mladost – Zagreb, Državna založba Slovenija – Ljubljana, Mislja – Skopje, Pobjeda – Titograd, 1981., str. 63.

pripovjedača, oslikava sve one mučne detalje koji su vezani za posudbu knjige.

Ovako, svakog utornika jednu knjigu, pa i to samo od onih koje su za njegov razred, koje profesor odobri, i to još pod uslovom da ni iz jednog predmeta ne dobije lošu ocenu. Sve uslovljeno, ograničeno, tesno i oskudno.

[...]

- Jesi li došao da spavaš ovde ili da uzmeš knjigu?

Trgao ga je iz tih maštarija profesorov glas, rezak i nestrpljiv, ali dečak je imao muke da se pribere. [...] Pred njim, sasvim pred njim, stajao je otresiti riđi profesor. Video mu je jake pesnice, snažan vrat, kratko šišanu crvenu kosu, opuštene brkove i zelene oči tvrda i podrugljiva pogleda, oči čoveka koji zna šta hoće i šta treba da se radi, i koji od drugih neumljivo traži da to isto znaju o svakoj stvari i u svakom trenutku. [...]

Dečaku se činilo kao da je odjednom i neočekivano stavljen na neku pretešku i nemilosrdnu probu. Najlepše što je imao od biblioteke – dvogodišnja želja i misao na njeno ostvarenje – sad je prošlo. Grubo probuđen, uhvaćen u maštanjima kao u krivici, on je bio zbunjen i uplašen.⁴

Kad je napokon uspio sve prebroditi i dobiti željenu knjigu o dalekim (i sretnim) krajevima, knjiga je iskliznula iz njegovih drhtavih ruku te završila na dnu stuba, oštećena, odvojena od korica. Slijedili su mjeseci duševne agonije u kojima je Ivan Latković stigao do ruba pomišljajući čak da je jedino rješenje, rješenje mnogo bolje od suočavanja s „podrugljivim riđim čovekom“ – okončati svoj život.

Da umrem – mislio je tada dečak u krevetu, stegnutih vilica, sav zgrčen – da umrem sada odmah! Umreti značilo bi ne morati poveravati se nikome, ne čekati čuda koja neće da dođu, ne odgovarati za ono što nisi kriv, ne morati više nikad stupiti pred onog riđeg, podrugljivog čoveka. To bi značilo da nestane mene, ali i sa mnom i knjiga, zdravih, oštećenih i popravljenih, biblioteka i bibliotekara, i odgovornosti i straha od njih.⁵

Nemogućnost da promotri širi kontekst, pa onda i donese pravilnu odluku, rezultira mučnim i teškim unutarnjim autodestruktivnim

4 *Isto*, str. 67. – 68.

5 *Isto*, str. 72. – 73.

monolozima iz kojih se dade iščitati da dječak za stanje u kojemu jest okrivljuje jedino i isključivo sebe.

Nedelje i meseci prolazili su, a događaj sa knjigom, običan i neznatan sam po sebi, dobivao je, stalno i sve brže, nestvarni i avetinjski izgled mučne tajne i nepopravljive greške koju valja kriti.⁶

Ta situacija povišene napetosti i tjeskobe i ne može drukčije djelovati na osobu nego joj uništiti i ono malo ljudskoga dostojanstva i samopouzdanja što ga je imala. Strah je u ovoj pripovijesti osnovni, temeljni i pokretački motiv koji u konkretnome slučaju (kada je riječ o aktivnosti koju osoba poduzima kako bi se riješila neugodnoga osjećaja) djelovao pasivizirajuće produbljujući patnju i nanoseći mladoj osobi nesagledive posljedice.

3.

Suvremena teorija potrebā zasniva se na mišljenju da je potreba temeljni pokretač ljudske aktivnosti. Mladen Zvonarević⁷ definira potrebu kao određeno stanje organizma ili društveno stanje koje postoji neovisno o svijesti osobe koja se nalazi u stanju narušene biološke ili društvene ravnoteže, čime je naglašena ljudska težnja za biosocijalnom ravnotežom; drugim riječima: čovjeka na aktivnost potiče, osim zadovoljenja primarnih potreba (hrana, voda, tjelesni nagon...), i potreba za društvenom afirmacijom, prihvaćanjem i društvenim ugledom. I upravo prihvaćanje, i to prihvaćanje među vršnjacima, ono je što bitno određuje ponašanje adolescenata.

Pripovijetka „Na obali“ prvi je put objavljena 1952. godine u zagrebačkoj *Republici*. Riječ je o pripovijetki prstenastoga sižea čiji sadržaj obuhvaća vremenski raspon od šest godina. Glavni je lik sarajevski gimnazijalac, inače Višegrađanin, Marko koji na obali rijeke rodnoga grada provodi posljednje dane ljetne dokolice prije jesenskoga povratka u

---

6 *Isto*, str. 71.

7 Vidjeti: VLADO ANDRILOVIĆ – MIRA ČUDINA, *Osnove opće i razvojne psihologije*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 60. – 61.

Sarajevo. Preplivavanje Drine i pogled na raslinje s druge obale te hladnoća što ga je tresla zbog hladne vode u prustovskoj će maniri zaustaviti sadašnje vrijeme i vratiti Marka šest godina u prošlost, u vrijeme kad ga je isto tako tresla drhtavica, ali ne zbog hladnoće, nego u iščekivanju prvoga poljupca.

Eto, tih se godina seća Marko, dok sedi go, s licem u dlanovima, i podrhtava na tvrdoj steni. Seća se neprirodno jasno, kao da je to sećanje isto što i ova mučna studen na kamenoj obali.⁸

Cilj je Markova vraćanja u prošlost, konkretnije – u prošlost Rozine obitelji (Roza je djevojčica koju je poljubio), oslikati lik te neobične strankinje, pa još i djevojčice, koja se tako dobro suživjela s kasabom i njezinim stanovnicima. Gradeći Rozin lik, Andrić na tragu Hippolytea Teinea inzistira na trima točkama: nasljeđu (Roza nije dijete svoga oca, ona je plod majčine nevjere), sredini, multietnička višegradaska sredina patrijarhalnoga „štih“, izrazito nepovjerljiva prema strancima te trenutak koji je odredio njezinu sudbinu – javno poniženje pred vršnjacima: mjesni je nasilnik Blaško Lekić, sin mlinara koji se obogatio pod sumnjivim okolnostima, dječak nešto stariji od Roze, kako bi pred vršnjacima dokazao svoju hrabrost, Rozi zadigao suknu. Iako svjesni nejednakosti koje proizlaze iz patrijarhalne kulture kad je riječ o muško-ženskim odnosima, svjesni su i razlika koje postoje na razini domaći čovjek – stranac, ono što je slijedilo bez sumnje je etabliralo Rozu kao neobičan lik čije reakcije znatno izlaze iz okvira očekivanoga:

Vratila se noseći obema rukama, kao da nosi koplje, očevu paradnu sablju, koja je bila duža od nje. [...] Roza je prišla, polagano i pažljivo obuhvatila balčak sablje obema rukama, i onda odjednom, mučki i bez zamaha, ali celom snagom svoga tela, udarila dečaka vrhom sablje posred grudi, tako da se zaneo i jeknuo.⁹

Poput karika u lancu, postupkom digresije, nižu se priče u priči odvlačeći nas sve dalje od vremena sadašnjega i kamenitoga prostora drinske

8 I. ANDRIĆ, „Na obali“, u: I. ANDRIĆ, *Deca*, str. 98.

9 *Isto*, str. 92.

obale, ondje gdje su raskoš i ljepota ono što „na ovim obalama ne niče i ne cvate. O tom se mašta.“¹⁰ Prva od njih priča je o obitelji bivšega vojnog časnika, ponijemčenoga Čeha, financijskoga inspektora Antona Kalina (Rozin otac pred svijetom), doseljenika u višegradsku kasabu u koju je upleteno čak pet priča (ljubav s Lolom /Rozinom majkom/ i bijeg u Rumunjsku, izbacivanje iz vojske, Lolina nevjera, rođenje Roze i dolazak u Višegrad, život u Višegradu i mračna obiteljska tajna). Strah kao pokretački motiv daje se detektirati u svim epizodama ove pripovijetke: no Andrića u ovome slučaju ne zanimaju strahovi odraslih koji u biti ostavljaju traga kako na njima samima (Rozinim roditeljama) tako još više na njihovoj djeci (Rozi i njezinu bratu, iako s bitno drukčijim rezultatom). Andriću nije niti do strahova koje čitatelji očekuju kao rezultat izvanjskih, moguće pogibeljnih situacija. U ovom je djelu pripovjedač usredotočen na adolescentne strahove od nepoznatoga, one bezazlene strahove koji su rezultat čistih i neiskvarenih dječjih duša.

Deca su bila zbunjena i nema. Bilo je nemoguće dugo stajati tako pognut. Prvi se spustio Ahmo. [...] Onda i Roza čučnu nasred male čistine, potpuno bosanski, kao Ciganke iz Osojnice, sa rukama skrštenim u krilu. Bojažljivo i nespretno, spusti se i Marko prema njoj. Tako su čučali bez daha i pokreta kao da u zapetu zamku love retku pticu. – Muklo je i gluvo kao van sveta, ili na sumračnom ulazu u novi svet. [...] Vreme se ne oseća i ne razaznaje. [...] Tada Marko sporo i nesigurno podiže pogled. Kao da se neprimetno približila, iako se nije s mesta pomakla [...] I Roza je, čini mu se, sva u nekom iščekivanju, ali ono nije neprijatno i mučno kao što je njegovo.¹¹

I kad je napokon, nakon cijele vječnosti oklijevanja, Marko smogao snage dodirnuti svojim usnama djevojčičin obraz, osjećaji koji su ga preplavili ni izbliza nisu odgovarali strahu što ga je osjećao i velikim očekivanjima što ih je gajio. No grubi povratak u stvarnost i razočaranje, kao i tjeskobe što ih je osjećao očekujući nezamislivo, nisu ništa drugo, poučava nas Andrić, nego sastavni dio odrastanja, a to je neminovnost kojoj čovjek ne može pobjeći i koju mora na svojoj koži osjetiti.

¹⁰ *Isto*, str. 88.

¹¹ *Isto*, str. 101.

4.

Posve je drukčije s pripovijetkom „Aska i vuk“ koja je prvi put objavljena u beogradskoj *Politici* 1953. i vjerojatno je pripovijest o kojoj se najviše pisalo (kada je riječ o ovoj zbirci pripovjedaka).

Aska je, za razliku od Ivana Latkovića, voljeno dijete kojemu ne nedostaje samopouzdanja, vjere u ljudi do te mjere (što se može opravdati njezinom dobi) da nema kriterija kada je riječ o odnosu povjerenja prema svijetu izvan obitelji. Znatiželja, nerazmišljanje, neslušanje majčina savjeta odvođe je izvan granica sigurnosti u susret smrtnoj opasnosti i trenutku kad će započeti svoj „ples života“.

Motрили mi taj tekst kao alegorijski ili ne, temeljni je pokretač događaja i u ovome djelu strah. Znanstvena literatura ovu vrstu straha naziva primarnim, i to je strah kojemu je temeljni cilj, kako je već spomenuto, aktivirati sve tjelesne i psihičke resurse radi očuvanja života.

Zanimljiv je podtekst priče jer u trenutku kada počinje svoj ples Aska premošćuje vrijeme i prostore i postaje Šeherezada koja pleše svoje priče kako bi svakim pokretom (pričom) kupila još koji trenutak života, podsvjesno se nadajući rješenju (milosti silnika) koje će je izbaviti iz te smrtne opasnosti.

Mi i ne znamo koliko snage i kakve sve mogućnosti krije u sebi svako živo stvorenje. I ne slutimo što sve umemo. Budemo i prođemo, a ne saznamo što smo sve mogli biti i učiniti. To se otkriva samo u velikim i izuzetnim trenucima kao što su ovi u kojima Aska igra igru za svoj već izgubljeni život.¹²

Za žrtvu to su bili neočekivani čudni trenuci, negde između samrtnoga užasa u kom je već bila potonula, i nezamišljive, krvave i konačne činjenice koja se krije iza reči – smrt. To je već premrloj Aski ostavljalo nešto malo vremena i tamo gde je mislila da ga više nema i ne može biti, ali tako malo da je to jedva ličilo na vreme. To joj je dalo i snage za pokret, ali to nije bio pokret odbrane jer za njega nije bila sposobna. Poslednji pokret mogao je biti samo – igra. [...] a valja živeti i, da bi se živelo, – igrati.¹³

12 I. ANDRIĆ, „Aska i vuk“, u: I. ANDRIĆ, *Deca*, str. 195.

13 *Isto*, str. 192. – 193.

Ako riječ „ples“ zamijenimo riječju umjetnost, onda smo na razini podteksta dekodirali i temeljno životno opredjeljenje Ive Andrića. Čovjekov susret sa spoznajom o vlastitoj prolaznosti neminovno rezultira osjećajem tjeskobe i vlastite nemoći da se to ljudsko ograničenje prevlada. Ivo Andrić na dnu Pandorine kutije koja se zove ljudski zemaljski život vidi nadu, a ona se zove ljudska stvaralačka energija, umjetnost, davanje sebe bez ostatka, bez strahova jer umjetnošću se premošćuje vrijeme koje nemilosrdno upozorava čovjeka da je smrtno i prolazan.

No vratimo se strahu. Usporedimo li gore navedenu znanstvenu elaboraciju s Andrićevim promišljanjem straha, vidjet ćemo da se u potpunosti preklapaju pa ako književniku i nije do znanstvene istine, ona je ovjerena jer je životna i stvarna. Primjenjujući dakle znanstvene zaključke na Andrićeve pripovijetke i likove o kojima smo razmišljali, jasno je, kako god paradoksalno zvučalo, da je najveću patnju doživio Ivan Latković: iako je s pozicije odrasloga, racionalnoga čovjeka neupitno da je riječ o gotovo trivijalnome razlogu za višemjesečnu tjeskobu što ju je osjećao (oštećena knjiga), Andrić je, postavljajući svoj lik u društveni kontekst te naznačujući Ivanove temeljne osobine (izrazito introvertirano, nesigurno dijete), stvorio više nego uvjerljiv okvir za Ivanovu duboku patnju koja je u jednome trenutku kulminirala mislima o samoubojstvu.

Markovi pak strahovi rezultat su želje za prihvaćanjem pa i poboljšanjem statusa među vršnjacima: činjenica da je upravo njega Roza odabrala da bude taj koji će je poljubiti, umnogome je utjecala na njegov status u skupini vršnjaka. I koliko god s jedne strane bila riječ o afirmacijskim osjećajima, s druge pak strane Marko je opterećen strahom od nepoznatoga: nepoznatih, ali snažnih emocija koje oluje njegovom nutrinom i koje ne može zauzdati, nepoznate situacije, pa i nepoznate osobe jer Rozu, koju je doživljavao kao člana družine, u kontekstu muško-ženskih odnosa, nije poznao.

Posve je drukčiji slučaj kada je riječ o Aski: naznačujući isti kontekst kao i u slučaju I. Latkovića (društveni te osobine lika), Andrić je ovo mladunče opskrbio sposobnošću da se bori s najvećim životnim iskušenjima. Aska, suočena s opasnošću, mobilizirala je energiju za konkretnu akciju (ples) i na taj način obranila svoj život.

Na kraju se može zaključiti da je Andrićeva obuzetost strahovima kontinuirana o čemu svjedoče ne samo njegova književna djela nego i eseji te dokumentaristički zapisi u kojima se pisac osvrće na relevantne probleme svoga doba, ali i čovjeka samoga. Nije pretenciozno zaključiti da je strah najfrekventniji motiv u njegovu djelu: dok u djelima koja se bave djetinjstvom strah često predstavlja pokretački motiv, kakva djelovanja/nedjelovanja, u djelima čiji su glavni likovi odrasli ljudi Andrić predstavlja posljedice dječjega straha jer je gotovo redovito riječ o psihički oštećenim osobama koje zbog nemogućnosti da žive normalan (uobičajen) život postaju najčešće silnici čija su djelovanja i odnosi s okolinom obilježeni agresivnošću i nepoštovanjem čovjeka (Alija Đerzelez, primjerice).

U tome smislu govorimo o nekoj vrsti studije karaktera, ali i Andrićevu univerzalizmu i sjevremenosti jer i danas, paradoksalno, uza sve deklarativne stavove o ljudskome dostojanstvu te pravima čovjeka, poštovanju njegovih osjećaja i opredjeljenja, strah je ono što upravlja našim životima. Pa ako je Andrićevo djelo studija o čovjeku i njegovu životu, a ako je strah prevladavajući osjećaj, nije li onda ljudska povijest zapravo povijest obilježena strahom i nadom da će ga se prevladati?

Izvori i literatura

- ANDRIĆ, IVO, *Deca*, Udruženi izdavači: Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, Mladost – Zagreb, Državna založba Slovenija – Ljubljana, Mislá – Skopje, Pobjeda – Titograd, 1981.
- ANDRIĆ, IVO, „*Znakovi pored puta*“, Udruženi izdavači: Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, Mladost – Zagreb, Državna založba Slovenija – Ljubljana, Mislá – Skopje, Pobjeda – Titograd, 1981.
- ANDRILOVIĆ, VLADO – ČUDINA, MIRA, *Osnove opće i razvojne psihologije*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- VULIĆ-PRTORIĆ, ANITA, „Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji“, *Suvremena psihologija*, br. 5, Naklada „Slap“, Jastrebarsko, 2002., str. 271. – 293.